

Hata Neredeydi? *Doğu'nun 300 Yıldır* *Cevabını Aradığı Soru* Adlı Eser Üzerine

Kadir SEKMEN*

I. Giriş

Batı'nın Doğu hakkındaki yaklaşımı Doğu ile Batı kadar eskidir ve günümüze kadar devam etmiştir. Bu minvalde birçok Batılı tarafından Doğu'ya yönelik araştırmalar yapılmıştır. Silsile hâlinde devam eden bu incelemeler zamanla oryantalist paradigmayı oluşturmuştur. Bu paradigma içerisinde yetişenlerden biri de günümüz oryantalistlerinden Bernard Lewis'tir. Bu çalışmada Lewis'in kısa bir biyografisi sunulacak, ardından Doğu-Batı ilişkisine dair kaleme aldığı *Hata Neredeydi? Doğu'nun 300 Yıldır Cevabını Aradığı Soru*¹ ismiyle Türkçeye tercüme edilmiş eseri eleştirel bir gözle incelenecektir.

II. Bernard Lewis'in Kısa Biyografisi

İslâm tarihi ve İslâm-Batı ilişkilerinde uzmanlaşan Lewis, araştırmalarında ortaçağ İslâm dünyası, günümüz Ortadoğu'su, Osmanlı Devleti'ne ve bunun bir uzantısı olarak Türkiye'ye yoğunlaşmıştır. 1916 yılında Londra'da doğan

* Doktora Öğrencisi, Marmara Üniv., Sosyal Bilimler Ens., Hadis Anabilim Dalı, İSTANBUL
k.sekmen69@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8685-8777

Geliş: 12.11.2021

Yayın: 31.12.2021

¹ Bernard Lewis, *Hata Neredeydi? Doğu'nun 300 Yıldır Cevabını Aradığı Soru*, çev. M. Mur-taza Özeren (İstanbul: Kronik Kitap, 8. Basım, 2020). Eserin özgün hali için bk. Bernard Lewis, *What Went Wrong? The Clash between Islam and Modernity in the Middle East* (New York: Oxford University Press, 2002). Eser üzerine Bahri Ata tarafından bir tanıtım yazısı (Bahri Ata, "300 Yıldır Sorulan Soru: Hata Neredeydi?", <https://dspace.gazi.edu.tr/bitstream/handle/20.500.12602/176758/lewis.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Erişim: 14.04.2021) yazılmışsa da söz konusu yazının kısalığı, eserin tanıtım ve eleştirel değerlendirme şeklinde tekrar gözden geçirilmesini gerekli kılmıştır.

Yahudi asıllı bir İngiliz olan Lewis, 1936 yılında Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Araştırmaları² Bölümü'nü bitirmiştir. 1939'da doktorasını tamamlayıp Londra Üniversitesi'nde yardımcı öğretim elemanı olarak göreve başlamasının ardından savaş döneminde İngiliz Silahlı Kuvvetleri'nde beş yıl görev almıştır. İsbetli yönlendirmelerinden olsa gerek 'İngiliz istihbaratının Ortadoğu hakkındaki akıl hocası' olarak nitelendirilmiştir.³ Bir dönem ABD'nin 43. başkanı George W. Bush'un danışmanlığını da yapan Lewis, 19 Mayıs 2018'de New Jersey'de öldü.⁴

Lewis'in *Hata Neredeydi? Doğu'nun 300 Yıldır Cevabını Aradığı Soru* adlı eserini incelemeye geçmeden önce kitabın ilk sayfasında Lewis hakkında söylenen bazı sözlerin nakledilmesinde fayda vardır. "... Lewis Müslümanların değişime ve modernliğe *dirençlerini* anlatan ikna edici bir tarihçi," "Lewis'in Müslümanların tarihine ilişkin yaptığı *keskin eleştiriler* onu zamanımızın ilim adamı yapan şeydir," "Müslümanların uygarlık liderliğini kaybetmeleri ve modernlikten geri durmaları son 500 yıllık küresel dünya tarihinin merkezindedir... Kimse onun *yargılarındaki nesnelliği* yakalayamaz."⁵ Yazarından bağımsız bir kitap değerlendirmesinin istenilen faydayı tam olarak sağlamayacağı düşünüldüğünden kitaptan önce yazar hakkında verilen bilgiler önemlidir. Bu bağlamda yazarın "İngiliz istihbaratının Ortadoğu hakkındaki akıl hocası" ve George W. Bush'un danışmanlığını yapmasının yanında, onun oryantalist paradigmanda yetişen Batılı bir akademisyen olduğu da göz ardı edilmemelidir. Bu çerçevede söz konusu kitapta Lewis'in Müslümanların hatalarının ne olduğunu anlatırken ve sunduğu çözüm önerisi dikkate alınırken yukarıda söylenen nesnelliği ne kadar koruyabildiği de tartışılacaktır.

² Edward Said, oryantalizmi Doğu'yu akademik açıdan araştıran, örtük olarak ontolojik ve epistemolojik açıdan ötekileştiren ve siyasi açıdan tanımlayan, tasvir eden ve yöneten, yani sömürgeleştiren yönüne dikkat çekmiştir. (Edward W. Said, *Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışı*, çev. Berna Yıldırım (İstanbul: Metis Yayınları, 10. Basım, 2017), s. 12-13) Said'in bu tanımlaması oryantalizm ve oryantalist kelimelerine olumsuz bir anlam katmıştır. Bundan dolayı oryantalistler bu kelimeler yerine kendilerini akademik olarak Doğu ve Afrika araştırmacıları gibi isimlerle sunmuşlardır. Ancak bunların özü değişmeyen isimlendirmelerden ibaret olduğu unutulmamalıdır.

³ Özgür Oral, "Bernard Lewis ve Oryantalist Gelenek", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 1/2 (2003), s. 601-602. Daha detaylı bilgi için söz konusu makalenin 607. sayfasına kadar bakılabilir.

⁴ Vikipedi, "Bernard Lewis" maddesi, https://tr.wikipedia.org/wiki/Bernard_Lewis (Erişim: 14.04.2021)

⁵ Bernard Lewis, *Hata Neredeydi? Doğu'nun 300 Yıldır Cevabını Aradığı Soru*, çev. M. Murtaza Özeren (İstanbul: Kronik Kitap, 8. Basım, 2020), s. 1. Sözlerdeki italik vurgular bize aittir.

III. Hata Neredeydi? Doğu'nun 300 Yıldır Cevabını Aradığı Soru Adlı Eser Üzerine

Lewis tarafından verilen bazı konferans ve bildirilerin bir araya getirilmesinden oluşan eser,⁶ giriş ve sonuç dışında yedi bölümden müteşekkildir. Doğu'nun nerede hata yaptığına dair yedi bölümde sunulan konular sırasıyla 'savaş meydanından alınan dersler', 'zenginlik ve güç arayışı', 'toplumsal ve kültürel engeller', 'modernleşme ve toplumsal eşitlik', 'laiklik ve sivil toplum', 'zaman, mekân ve modernite', 'kültürel değişimin yüzleri' başlıklarını taşımaktadır. Mücmel olan bu tanıtımın akabinde XVIII. ile XX. yüzyıllar arasında Osmanlı Devleti özelinde genel olarak Doğu'nun durumu ve Batı ile ilişkisini ortaya koymaya çalışan eserin bölümlerinin incelemesine geçilebilir.

Kitabın girişindeki (s. 9-25) bilgilere göre, asırlarca medenileşmenin ön safarında yer alan Müslümanlar, öğrenilecek hiçbir şey barındırmayan yer olarak telakki ettikleri Batı'yı barbar ve kâfir görerek ötekileştirmişlerdir.⁷ Ayrıca Osmanlı Türkleri Anadolu'yu ve Konstantinopolis'i ele geçirmişler, Balkan yarımadasını işgal edip sömürgeleştirmişlerdir.⁸ Buna karşılık Ortadoğu'dan Batı'ya taşınan rakamlar, Batı'nın Araplara hürmetinin bir göstergesi mahiyetinde Arap rakamları olarak bilinir.⁹ Doğu'nun Batı'ya yaptığı zulümlere karşı Batı'nın bu 'kadirşinaslığının' anlatılmasından sonra Batı'nın yükselişi karşısında Doğu'nun tavrı sunulur. Buna göre Rönesans'la birlikte Batı bilim, teknoloji ve kültür alanlarında gelişirken Doğu'nun bu gelişmelerden haberi bile olmamıştır.¹⁰ Aldıkları bazı yenilgilerden sonra Batı'nın üstünlüğünü anlamaya başlayan Türkler, Batı'nın top ve tüfeğini almışlarsa da bu barbarlara karşı yaklaşımlarını değiştirmemişlerdir.¹¹ Üstünlüğü ele geçirmeye başlayan Batılılar XVII. yüzyılda Doğu'ya tacir olarak giderlerken sadece ticarî maksatları yoktu. Bunun yanında sömürge haline gelecek üsler de kuruyorlardı.¹² Yine Batılıların ele geçirdikleri yerlerdeki Doğuluların düştüğü durumdan hareketle sömürgecinin işaretlerine temas edilmektedir.¹³

Genel hatlarıyla girişte anlatılan meselelerin özeti olan yukarıdaki paragrafın bir değerlendirmesini yapmak elzemdir. Doğu'nun üstün olduğu süre zarfında Batı'yı hiçbir şey alınamayacak barbar bir yer olarak gördüğü ve ötekileştirdiğinden, gerilemeye başlarken dahi bu ötekileştirmeye devam ettiğinden bahsedilir. İslâm'da yitik bir mal olarak karşılanan hikmetin nerede ve kimde bulunursa alınmasına dair teşvikler vardır. Hatta bizzat Hz. Peygamber'in

⁶ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 185.

⁷ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 9-10.

⁸ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 11.

⁹ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 13.

¹⁰ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 13.

¹¹ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 20.

¹² Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 22.

¹³ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 24.

(s.a.v.) diğer kültürlerden onlara atıfta bulunarak (bilgi, eşya ve davranış gibi) aldıkları şeyler hikâye edilmiştir.¹⁴ Bundan dolayı Doğu'nun Batı'yı hiçbir şey alınmayacak bir yer olarak görmesi söz konusu değildir. Zira İslâm'a göre yararlı şeylerin alınması noktasında kişi ve yer sınırlaması yoktur. Bununla birlikte Müslümanların ötekisi olmayacağı ve olamayacağı da belirtilmelidir.¹⁵ Zaten zulmün haram olduğunu beyân eden bir dinin mensupları olarak Müslümanların ötekileştirme faaliyetlerinden bahsedilemez. Bu açıdan yukarıda Osmanlı Türkleri özelinde Doğu'nun Batı'yı sömürdüğü söylemine de katılmak mümkün değildir. Zira Müslüman Türkler hiçbir zaman fethettikleri yerlerdeki gayr-i Müslimleri kendileri gibi olmaya zorlamamışlar, bunun için baskı uygulamamışlardır. Zaten dinde zorlamanın olmayacağı buyruğuna¹⁶ inanan Müslümanların böyle bir yola başvurmaları söz konusu olamaz. Bu duygu ve düşüncelerle hareket eden Müslümanlar, fethettikleri topraklardaki gayr-i müslimlerin inançlarına saygı duymuşlar ve onların inançlarını rahat bir şekilde yaşamalarına imkân vermişlerdir.¹⁷ Hz. Peygamber'in Mekke'yi, Selâhaddin Eyyûbî'nin Kudüs'ü, Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethettiklerinde burada yaşayan gayr-i müslimlere zulmetmeyip hoşgörülle davranmaları bunun sadece birkaç örneğidir. Bu bağlamda İstanbul patrikliğinden 'Papanın külahındansa Türklerin sarığı yeğdir'¹⁸ sedalarının yankı bulması kayda değerdir. Balkanlardaki diğer din mensuplarının ibadethanelerinin Müslüman Türklerin yaklaşık beş asırlık hâkimiyetleri boyunca ayakta kalabilmesi¹⁹ söz

¹⁴ Meselâ Hz. Peygamber (s.a.v.) erkeklerin emzikli kadınlarla cinsel ilişkide bulunmalarını [sütü bozup çocuğa zarar vereceği endişesiyle] yasaklamaya niyetlenmiş; ancak Farslar ve Rumların yapmalarına rağmen bunun çocuklarına bir zarar vermediğini müşâhede ettiğini ifade ederek bu düşüncesinden vazgeçmiştir (bkz. Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-V, b.y.: Beyrut: Dâru İhyâ'î'l-Kütübî'l-Arabiyye 1412/1991, "Nikâh", 140-143; Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, ts., "Tıb", 16; Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsa, *el-Câmi'u's-sahîh (Sünenü't-Tirmizî)*, thk. Ahmed Muhammed Şakir v. dğr., I-V, b.y., y.y., ts., "Tıb", 27). Bu durum, örnek aldıkları şahsiyetin ve dolayısıyla Müslümanların başka milletlerin tecrübelerinden yararlanmaya açık olduklarını göstermektedir.

¹⁵ Klâsik dönemde mutlak bir ötekisi olmayan İslâm dünyasının uğradığı sömürge ve yaklaşık iki yıldır hissettiği geri kalmışlık tepkiselliğe neden olmuştur. Böylece Batı, modern zamanda İslâm dünyasının ötekisi [ancak bu Batı'nın emperyalizmini beslediği gibi bir ötekileştirme değildir] haline gelmiştir. Müslümanların özüne uymayan ve son zamanlarda edindikleri bu halden kurtulup bir öteki olarak Batı'yı aşması gerekmektedir (Bk. İbrahim Kallın, *İslâm ve Batı* (Ankara: İSAM Yayınları, 13. Basım, 2019, s. 19-20, 135).

¹⁶ el-Bakara (2), 256.

¹⁷ Osmanlı'nın dinlerini rahatça yaşamalarında dinî cemaatleri özgür bıraktığı şeklindeki hoşgörüsüne dair bkz. Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 44.

¹⁸ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 39.

¹⁹ Aliya İzzetbegović, *Tarihe Tanıklığım*, 10. Basım, İstanbul: Klasik Yayınları (2014), s. 194-195.

konusu saygıya matuftur. Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun şu sözleri durumu özetler mahiyettedir: “Şöyle olmuşuz, böyle olmuşuz ama hiçbir zaman sömürgeci olmamışız.”²⁰ Doğu'nun olumsuz tavrına karşı Batı'nın Araplardan aldığı rakamları Arap rakamları olarak isimlendirmelerini Araplara hürmetin bir göstergesi olarak görmek de uygun olmasa gerektir. Zira burada rakamları kendilerinden aldıkları kişilere nispet etmenin ötesinde hürmet gibi bir şey aramak zorlama bir yorum görünümündedir. Doğu'ya yönelik menfi ifadelerle bir oryantalistin kaleminden çıkması sebebiyle şaşılmalıdır. Ancak yazarın Batı'nın sömürgesinden bahsetmesi açık bir şeyi gizlememesinden dolayı takdir edilebilir. Osmanlı'nın Macaristan'daki yüz elli yıllık hâkimiyetine XVII. yüzyılın sonlarına doğru son verilmesinin ardından yakılan şu ağıt Batı'nın sömürgesinin bir delilidir: “Çeşmelerde abdest alınmaz oldu / Camilerde namaz kılınmaz oldu / Mamur olan yerler hep harap oldu / Aldı Nemçe bizim nazlı Budin'i.”²¹ Bu ağıt, Doğu ile Batı'nın en büyük farklarından biri olan sömürgeleştirmeyi ortaya koyar.

Savaş meydanından alınan dersler başlıklı birinci bölüme (s. 27-45) göre, Osmanlı öteden beri Batı'nın silahlarını kullanmıştır. XVII. yüzyıldaki yenilgilerle birlikte Batı'nın savaş yönteminin de alınması gerektiğine kanaat getirilmiştir. Böylece Batı'dan eğitim vermek üzere hoca ithal edilmiştir.²² Batı'nın sürekli ilerleyişine karşı Doğu'daki zayıflama bazı soruların sorulmasına sebep olmuştur. Bu soruların en yaygını ‘Bunu bize kim yaptı?’ şeklindedir. Böylece içinde bulunulan durumun suçlusu dıştaki yabancılar ile içteki azınlıklar olmuştur. Ancak bu tür bir günah keçisi bulmanın soruna çözüm üretmediğini fark eden Osmanlı, ardından ‘Hata neredeydi?’ sorusunu sormuştur. Sorunları çözmek üzere Lütfi Paşa (v. 970/1563) ile Koçi Bey (v. XVII. yüzyıl ortaları) tarafından eserler yazılmıştır. Lewis'e göre bu eserlerdeki en büyük hata eski usullerden sapmanın neticesinde kötü duruma düşüldüğünden dolayı bu usullere geri dönülmesi gerektiğinin belirtilmesidir.²³ Yine Batı'dan doğuya (kendi kutsal yerlerini ziyaret etmek için) hacı, tacir ve diplomat olarak yapılan seyahatler, bir yolunu bulup Doğu'dan kaçmış ya da serbest kalmış esirler ve Doğu'ya yerleştirilen daimi elçilikler, Doğu'nun bilgisini Batı'ya taşımada [böylece Batı'nın Doğu'yu sömürgeleştirmesine zemin hazırlamasında] etken rol oynamıştır. Müslümanlar ise XVIII. yüzyılda zorluklarla başa çıkıp düşmanla mücadeleyi kolaylaştıracak faydalı bilgiler edinmek için Batı'ya görevli elçiler göndermişlerdir. Bunun sonucunda idarî ve askerî alanlarda Batı'ya göre bir değişim ve Batı'yı taklit etmeye yönelik teklifler yapılmış ve XVIII. yüzyılın sonlarına doğru askerî alanda Batı'dan uzmanlar getirilmiştir.²⁴

²⁰ bkz. Türk Dil Kurumu Sözlükleri “Sömürgeci” maddesi. (Erişim: 14.04.2021)

²¹ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 24.

²² Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 28-31.

²³ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 32-33.

²⁴ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 35-40.

Kitabın bu bölümünde Lewis'in, Müslümanların karşılaşılan sorunlara bir günah keçisi aramak yerine hatanın nereden kaynaklandığını tespit edip düzeltmeye başlamaları gerektiğine yönelik telkini yerindedir. Ancak o, Müslümanların çözüm olarak geçmiş usullere dönme teklifine karşı çıkmaktadır. Kötü durumda olan bir milletin eğer daha iyiye geçmişine dönmesine, geçmişindeki bazı usulleri kullanmasına yine de karşı mı çıkılmalıdır? Bu geriye dönük bir ilerlilik değil midir?²⁵ Lewis, sonraki süreçte Osmanlı'nın Batı'nın metotlarının alınmasına dair önerileri hayata geçirdiğinden bahsederek doğru olanın üstün Batı'yı almak olduğuna işaret etmektedir. Böylece Müslümanların kendi asıllarından koparak özlerine yabancılaşmalarının ve belki de kendilerini ötekileştirmelerinin yanında Batılılaşmaları gerektiğine bir zemin hazırlar gibidir.

Zenginlik ve güç arayışı başlığını taşıyan ikinci bölüme (s. 47-76) göre, Batı Doğu topraklarına siyasî, askerî ve ticarî yönlerden üstünlük sağlamıştır. Bu bağlamda Batı Doğu'da konsolosluklar ve büyükelçilikler kurmuş, tacirler de Doğu'nun her yerine serbestçe gitmiştir. Buna mukabil Doğulu tacirler Batı'ya gitmiyorlardı. Zaten fakihler de Müslümanların küfür yurdunda Müslümanca iyi bir hayat yaşanamayacaklarını söylüyorlardı. Böylece Müslümanlarda Batı'ya gitmek hususundaki mevcut gönülsüzlük pekişti. Binaenaleyh Batı, Doğu hakkında birçok şey öğrenirken Doğu Batı hakkında çok az bilgiye sahipti.²⁶ XVIII. yüzyıla gelindiğinde işler değişmeye başlamıştır. Zira bu yüzyılda Osmanlı'da ölen kişilerin bıraktıkları mirasların kayıtlarının tutulduğu envanter defterlerinde duvar ve cep saatleri, ateşli silahlar, gözlükler, teleskoplar gibi Batılılaşmayı çağrıştıran eşyalar vardır. Bu yüzyılda bilinçli ve istemli bir Batılılaşmanın izleri görülür. Artık Batı'da elçilikler açılmaya başlanmıştır. Askerî alanda kâfirlerin taklit edilebileceğine dair fetvalar XVIII. ve XIX. yüzyıllarda devam etmiştir. Böylece bu yüzyıllarda askerî anlamda Batı'yı esas alan değişiklikler yapılmıştır. Askerî amaçlı Batı'ya öğrenciler gönderilmesi de bu amaçlardır. Ancak Batı'ya giden öğrenciler doğrudan Batılı fikirlere de maruz kalmışlardır. Bundan dolayı geri döndüklerinde sadece askerî bilgileri değil, Batı düşüncesini de Doğu'ya taşımışlardır. Batı'nın üstünlüğü din dışındaki şeylerde aranmıştır. Zira Müslümanlara göre Hıristiyanlık tahrif edilmiş bir din iken İslâm mükemmeldi. XIX ve XX. yüzyıllarda aranan bu şeylerin ekonomi ve siyaset, yani zenginlik ve güç olduğuna karar verildi.²⁷ Müslümanların XIX. yüzyılda Batı'yla olan temaslarda Batı'nın ileri ve zengin oluşuna şahitlik etmeleri, Batı'ya göre ticarî, medenî, cezaî vb. yasaların çıkmasına yol açmıştır.²⁸ 1920'ye gelindiğinde ise Batı'nın İslâm'a karşı zafer kazandığı görülmüştür. Birkaç ülke hariç Müslümanların yaşadıkları yerlerde Batı'dan gelen yeni

²⁵ Cemil Meriç, *Bu Ülke* (İstanbul: İletişim Yayınları, 60. Basım, 2020), s. 82.

²⁶ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 47-50.

²⁷ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 52-59.

²⁸ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 66, 70.

yöntemler yayılmıştır. Bununla birlikte bazı tepkisel başkaldırmalar olduysa da bunların Batı'ya bir zararı olmamıştır. Bölümün bitiminde Lewis'in şu sözleri dikkate değerdir:

Batı'nın başarısının ardındaki gizem hâlâ çözülmemiştir. Silahlı kuvvetleri, bunları yöneten devleti ve onları besleyen, destekleyen ve teçhiz eden ekonomiyi modernize etmekten daha fazlası olabilir mi? Başka bir deyişle, modernlikten öte bir şey olabilir mi?²⁹

Batı'nın Doğu'yu birçok açıdan tanımasının verdiği üstünlüğe karşı Doğu'nun Batı'yı bilmemesinin getirdiği gerilemeden bahsedilirken bilginin güç olduğu yargısı ortaya konulmuş gibidir. Batı'nın Doğu'ya siyasî, iktisadî ve askerî amaçla gönderdiği kişiler Doğu hakkında edindikleri bilgilerle Batı'yı daha ileri taşırlarken; Doğu'nun Batı'ya gönderdiği kişiler Batı'dan etkilenecekleri geri dönmüşlerdir. Böylece Batı'nın üstünlüğünü kabullenmiş görünen Doğu, yaşantıdan siyasete, ekonomiden askeriye her alanda Batılılaşmaya, Batı'yı taklit etmeye başlamıştır. Özellikle XIX. ve XX. yüzyıllarda Müslümanların bu kabullenişleri daha net görülür. Lewis'in bölümü bitirirken söylediği son cümlelerden anlaşılan ya da onun anlatmak istediği şu olsa gerek: Sonuç olarak Doğu siyasî, askerî ve ekonomik açıdan modernleşerek, yani Batılılaşarak ayağa kalkabilir ve hatalarını düzeltebilir. Dolayısıyla Doğu'nun kendini ötekileştirmesi ve kendine yabancılaşması gerekmektedir.

Toplumsal ve kültürel engeller başlıklı üçüncü bölümde (s. 77-96) şunlar anlatılır: İslâm toplumunda kadın, köle ve kâfir çok kötü bir konumdadır. Bu üçü arasında özellikle kadının konumu diğer ikisinden de kötüdür.³⁰ Doğu'da kadın mahkûm durumdayken XIX. ve XX. yüzyıllarda kadının 'özgürleştirilmesine' dair değişimler yaşanmıştır. Bu değişimlerin çoğu Batı sayesinde olmuştur. Bu minvalde yapılan değişikliklere yönelmenin önemli bir göstergesi 1920'lerin başlarında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün şu sözlerine yansımıştır: 'Bizim en öncelikli görevimiz modern dünyayı yakalamaktır. Eğer halkımızın yarısını modernleştirirsek modern dünyayı yakalayamayız.'³¹ Doğu'nun bir başka geriliğinin göstergesi bilime yaklaşımıdır. Zira Ortadoğu'da Batı'nın bilimini kabullenmekte inatçılık eden Doğu, bilim ile din çatışması meselesi üzerinde durmuştur. Ancak XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı'nın bilimi alınmaya başlanmış ve bilimin önemine değinen mukaddimeler yazılmıştır. Önceden bilim çalışmalarında önde olan Doğu, Batı'nın gerisine düşmüştür. Böylece hoca inatçı bir talebeye dönüşürken talebe üstün bir hoca olmuştur.³²

Necip Fazıl'ın 'Kadın diri diri gömülürken onu oradan çıkarıp ayaklarının altına cenneti seren dinin adıdır İslâm' şeklindeki sözüne yansıyan İslâm kül-

²⁹ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 74-76.

³⁰ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 81.

³¹ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 85-87.

³² Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 93, 96.

türünde kadına verilen değere karşın Doğu'nun kadını çok kötü bir hale getirdiğini ve mahvettiğini anlatan Lewis'in bu sözlerinde bir objektifliğin olduğunu söylemek imkânsızdır. Kadının Doğu tarafından alçaltılmasının önüne Batılılaşmakla geçilebileceğine işaret eden Lewis, Atatürk'ün yukarıdaki ifadeleriyle Batılılaşmanın kısmen değil, tüm yönleriyle gerçekleşmesi gerektiğini vurgulamaktadır.³³ Bunun yanında hikmeti yitik bir mal olarak görüp nerede ve kimde olursa alan Müslümanları, Batı söz konusu olduğunda inatçı bir şekilde bilimi almaya karşı çıktıkları anlatılmaktadır. Binaenaleyh Lewis'e göre birçok açıdan kötü bir durumda olan Doğu'nun çıkış yolu, Batı'yı tüm yönleriyle almaktır, benimsemektir ve içselleştirmektir.

Modernleşme ve toplumsal eşitlik başlıklı dördüncü bölümde (s. 97-112) genel olarak kadınların, kölelerin ve kâfirin Müslüman toplumdaki statüsü Batı'yla mukayeseli olarak işlenir. Buna göre Hz. Peygamber bir insanın diğerine hiçbir açıdan üstün olmadığını, üstünlüğün ise sadece takvada olduğunu salık vermiştir. Bu bağlamda Batı'da karşılığı yokken Doğu'da kadının ve kölelerin birçok hakkı vardı. Ancak zamanla yukarıdaki üç zümreye İslâm toplumunda aşağı bir tabaka olarak bakılmıştır. İslâm toplumunda ilk kez XIX. yüzyılda söz konusu zümrelerle ilgili bazı iyileştirme teklifleri yapılmıştır. Modern sömürü sisteminin aksine İslâm toplumunda kölenin sahip olduğu haklar söz konusudur. Hatta Müslüman toplumdaki bir kölenin hayatı hür bir fakire göre birçok açıdan iyi olabilmektedir. Ancak geleneksel Müslüman yaklaşımına göre köleliği kaldırmak neredeyse imkânsızdır. Zira Allah'ın izin verdiğini yasaklamak, Allah'ın yasakladığına izin vermek kadar suçtur. Bu minvalde köleliğin kaldırılmasına yönelik Osmanlı'nın attığı adımlar XIX. yüzyıl gibi geç bir döneme aittir. İslâm toplumdaki köleliğin kaldırılmasıyla ilgili bu tutum, Batı etkisiyle/sayesinde olmuştur. Böylece Tunus Bey'i 1846'da isteyen her siyahi kölenin âzat edileceğini emredebilmiştir. XX. yüzyıla gelindiğinde ise İslâm diyarının neredeyse tüm topraklarında kölelik kaldırılmıştır.³⁴

İslâm'daki kadın ve kölelerin birçok haklarının olduğundan bahsetmesi ve Hz. Peygamber'in insanların birbirine üstünlüğün sadece takvayla olacağına dair hitabına değinmesi açısından Lewis'in tarafsız olduğu zannedilmemelidir. Zira Lewis'e göre İslâm toplumunun kendi hâline bırakıldığı takdirde köleliği kaldırması imkânsızdır. Kendisinin de kölelerin âzat edilmesine teşvik edildiğine dikkat çektiği bir dinin mensuplarını bu şekilde nitelemek doğru olmasa gerektir. Zira İslâm toplumunda köleliğin kaldırılması bir sorun değildir. Ancak köleliğin tamamen kaldırılması için uygun ortam ve şartların sağlanması gerekmektedir. Böylece diğer birçok kötü uygulamanın tadrîcen kaldırılması gibi kölelikte de tadrîcî bir kaldırmadan bahsetmek daha doğru olacaktır. Şöyle

³³ Batılılaşmanın bütün yönleriyle gerçekleşmesi gerektiğiyle ilgili bir yaklaşım ile bunun kayıtsız ve şartsız teslimiyet olacağına dair bir ifade için bk. Meriç, *Bu Ülke*, s. 159.

³⁴ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 97-104.

ki âzat edilecek kölenin hür kaldığında hayatını idame ettirebilecek bir ortamın varlığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu anlamda tüm kölelerin bir anda âzat edilmesi yoluna gidilmemiştir. Böyle bir yola gidilmesinin kargaşaya sebebiyet verebileceği de unutulmamalıdır. Ayrıca âzat edilmelerine yönelik teşvikte bulunan İslâmiyet, köle durumuna gelmiş kişinin hürriyetine kavuşması için bazı imkânlar tanımıştır.³⁵ Kölenin efendisine verdiği belli bir bedel karşılığında hürriyetine kavuşmasının (mükâtebe yoluyla âzat edilmesinin) önünün açılması bunlardan sadece biridir. Bu durumda olmayan ya da hür kaldığında hayatını idame ettiremeyecek durumdaki kölelerin efendilerine, kendi yediklerinden kölelerine yedirmeleri ve kendi giydiklerinden kölelerine giydirmeleri tembihinde bulunulmuştur. Tunus Bey'inin 'isteyen' her siyahi kölenin âzat edileceğini emrederken koyduğu 'isteyen' kaydı dikkate alındığında bazı kölelerin (âzat edildiğinde kendine bakamayacağını düşündüğünden) hür kalmayı istemeyeceği de söylenebilir. Binaenaleyh İslâm'ın köleleri âzat etmeye yönelik teşviklerinin köleliğin tedrici olarak kaldırılmasına ve köleliğin kaldırılmasına giden yolların açılmasına matuf olduğu belirtilmelidir. Tüm bu açıklamalar bir kenara Lewis'e göre kendi başlarına bırakıldıklarında neredeyse köleliği kaldıramayacakları düşünülen İslâm toplumunda bu müessesenin kaldırılmasını sağlayan, diğer güzel ve üstün işlerin de tek müsebbibi konumundaki Batı'dır.

Laiklik ve sivil toplum başlıklı beşinci bölümdeki (s. 113-135) bilgilere göre, İslâm toplumunun kurduğu devlet İslâmî olduğu için ayrı bir dinî kuruma gerek yoktur. Yasama kaynağı Kur'an'dır. Bu yasa sünnet ve akıl yoluyla genişletilir.³⁶ Laiklikle ilk defa Fransız Devrimi ile karşılaşan Müslümanlar, dine yönelik bir tehdit barındırdığını gördükleri bu ideolojiye dinî olmayan anlamında 'lâdinî' demişlerdir. Nitekim Hıristiyan literatürüne âlemânî terimiyle geçen bu ideolojinin dünyevî ve sekiler olduğuna işaret edilmiştir. Laikliği bir ilke olarak benimseyen Türkiye Cumhuriyeti, İslâm'ı anayasadan çıkararak şeriatı kaldırmıştır. Müslüman toplumunun değişmesi üzerine bazı radikal Müslümanlar düşmanı çeşitli şekillerde sunmuşlardır. Bu düşman bazen Siyonist Yahudi, bazen misyoner Hıristiyan, bazen emperyalist Batı, bazen komünist Rus olmuştur. Çoğu için baş düşman ise Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve Müslüman dünyadaki ilk laik reformcu Atatürk'tür. Bununla birlikte Suriye'de Esed, Irak'ta Saddam Hüseyin gibi içeridekilerin en tehlikeli düşman olduğu söylenmiştir. Emperyalizmin İslâm topraklarındaki bu yayılışına karşı

³⁵ Köleliğin sona ermesine yönelik İslâmiyet'te uygulandığı tespit edilen yedi âzat etme yoluna dair bk. M. Akif Aydın-Muhammed Hamidullah, "Köle", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), XXVI, 240/243.

³⁶ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 119.

bazı milliyetçi çıkışlar olmuştur. Ancak emperyalizme karşı yapılan mücadeleler zaman kaybıdır.³⁷ Türkler 1683'teki Viyana kuşatmasından sonra gerilemeye başlamış, bu gerilemenin devamı çorap söküğü gibi gelmiştir. Artık Hıristiyanlık askerî ve siyasî alanda bir tehdit değil, aynı zamanda sosyolojik olarak Müslüman toplumu sallayan bir tehdit boyutuna geçmiştir. Nitekim Fransız Devrimi'nin akabinde özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren Batı'ya giden öğrenciler Batı fikirlerini İslâm dünyasına taşımışlardır. Batı'yı taklit ve takibin sonucunda Müslüman dünyasında birçok reform yapılmış, bu reformlar toplumun en küçük yapı birimi olan aileye kadar etki etmiştir.³⁸

Müslümanların XVIII. yüzyıldan itibaren hissettikleri gerilemenin sebebini dışarıda ve içeride bazı düşmanlar arayarak geçirmelerinin ve bunun bir getirisi olarak emperyalizme tepkisel bir başkaldırı mahiyetinde milliyetçiliğin öne sürülmesi gibi durumların fayda getirmeyeceğine işaret eden Lewis haklı olsa gerektir. Zira günah keçisi aramakla uğraşmanın veya ancak karşısındaki emperyalist Batı'ya göre şekillenmenin ötesine geçemeyecek tepkici bir milliyetçiliğin, Müslümanları bağımlı ve savunmacı olmayı aşamayan bir hale getirirken öz eleştiri yaparak kendi kişiliğini oluşturan bir halden de mahrum edeceğini söylemek yanlış olmayacaktır.³⁹ Kilise ile devletin çatışması sonucunda bir yöntem olarak laikliğe yönelen Batı'nın bu yönteminin Müslüman toplumlarında da uygulandığını söyleyen Lewis, bunun uygulanması da gerektiğini bölümü bitirirken sorduğu şu sorusuna yansıtır: “Müslümanlar ile Yahudiler bir Hıristiyan hastalığına yakalanmış olsalar, Hıristiyanların uyguladığı tedaviyi hesaba katmayacaklar mı?”⁴⁰ İlk bakışta masum görünen bu sorunun arkasında Müslümanların Batı'yı her yönüyle almaları ve Batılılaşmaları gerektiğine dair bir bilincin yattığı fark edilir. Böylece askerî, siyasî, iktisadî ve içtimâî anlamda üstün Batı'yı takip ve taklit eden (ve bunun da ötesine geçemeyen) bir Müslüman toplumunun oluşturulması, uygulanması elzem bir çözüm önerisi olarak sunulmaktadır. Tam da bu noktada Doğu'yu öteki gören ve öteki leştiren bir Batı'nın benimsenmesinin sonucu Bosna Hersek'in kurucu lideri Aliya İzzetbegoviç'in şu sözlerinde yankı bulmaktadır: “Savaş ölünce değil, düşmana benzeyince kaybedilir.” Buna özellikle Fransız İhtilali'nden sonra Doğu'nun tanımadığı Batı'dan gelen taarruzlarla kendi gücünden şüphe etmesiyle hayret etmeye, bu hayretin yerini hayranlığa ve nihayetinde “Genç Batı'nın her nazına, her cilvesine katlanan ihtiyar bir âşık”⁴¹ gibi teslimiyete

³⁷ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 121-126.

³⁸ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 131-134.

³⁹ Benzer bir değerlendirme için bk. Alim Arlı, *Oryantalizm-Oksidentalizm ve Şerif Mardin* (İstanbul: Küre Yayınları, 4. Basım, 2018), s. 63-65.

⁴⁰ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 135.

⁴¹ Meriç, *Bu Ülke*, s. 139.

bıraktığını ifade eden ve bu teslimiyetle kendini inkârın da gerçekleştiğine değinen,⁴² aynı zamanda Batı'nın telkinleriyle geri olduğunu kabullenen, kendinden utanç duyan ve duyduğu utançtan dolayı (çok daha eski, asil ve insanca bir medeniyet olan) mazisini unutan bir Doğu'nun Batılı olmayı gururla benimseyen bir hale gelmesini köleliği peşinen kabullenmek olarak değerlendiren Cemil Meriç'in ifadeleri⁴³ eklenmelidir. Buraya kadar verilen tüm bilgilerin bu yargılar çerçevesinde geniş çaplı bir düşünce süzgecinden geçirilmesi gerekmektedir.

Zaman, mekân ve modernite başlıklı altıncı bölümde (s. 137-153) şunlar anlatılır: Müslümanlar özellikle namazın vakitlerini belirleme noktasında bazı değerlendirmeler yapmışlardır. Meselâ güneşin doğuşu ve batışındaki çıkan ışığın yapısı ile bu ikisi arasında güneşin düştüğü açıya göre oluşan gölge boy-ları, Müslümanların zamanı tayin etmedeki bazı uygulamalarıdır. Bunun yanında namazda dönülen kıblenin tespiti için coğrafyayla uğraşmışlar, kıblenin yönüne dair yaklaşık tespitlerde bulunmuşlardır. Zamanı takribi olarak belirleyen Müslümanlar karşısında Batılılar saat, tarih, takvim gibi şeyleri geliştirmişlerdir. Müslümanlar da Batılıların bu dakik tespitlerine uymaktan başka yol bulamamışlardır. Yine el ve kol gibi uzuvlar üzerinden ölçüm yapan Müslümanlara Batılılar ölçüm aletleri sunmuşlardır. Batılıların sunduğu bu gelişmiş ölçümler modernleşmeyle birlikte gelmiştir.⁴⁴

Sanki verilen bu bilgilerle Müslümanların modernleşmekten, yani Batılılaşmaktan başka kurtuluş reçeteleri olmadığı anlatılmaya çalışılmaktadır. Batılı-nın üstünlüğünün vasıflarına aksettği gibi Doğulunun gerilemesinin düşünce ve davranışlarına da yansıtıldığını ifade eden bölüm bitimindeki hikâye dikkat çekicidir. 1947'de Ortadoğu'yu gezen Fransız bir yazarın anlattığı bu hikâye şöyledir:

"Doğu'ya yaptığım seyahatler sırasında, bana verme nezaketinde buldukları randevulara geç kalmamak için ciddi çaba sarf ettim, etmekteyim. Bu buluşmaların zamanı her seferinde titizlikle seçilir ve kararlaştırılır. Bu iyi niyetli girişimlerin başarısız olduğunu itiraf etmeliyim. *Bilge ve tecrübeli kimseler* kimi zaman bana şöyle demiştir: 'İşte, gökyüzü mavi, güneş çok sıcak. Acelen ne için? Hayatın hoşluğuna niçin halel getiriyorsun? *Burada herkes geç kalır.* Yapacağın tek şey onlara katılmak. *Belirlenen saatte gelen kişi, zamanı boşa harcama riskini göze almıştır* ve sonuçta bu hiç de eğlenceli değildir. Dolayısıyla *bu kadar hassas olma...*'⁴⁵

Görüldüğü üzere bu hikâyede verdiği söze ve randevusuna zamanında gitmeye dikkat eden üstün vasıflı bir Batılı profiline karşı; bilgeli ve tecrübeli olanının bile söz verilen vakitte randevuya gitmeyi zaman kaybı olarak gördüğü

⁴² Meriç, *Bu Ülke*, s. 135. Batı'nın Tanzimat'tan beri Türk aydınındaki mukaddesi, yani İslâm'ı öldürme gayesinde olduğuna dair bkz. a. mlf., *Bu Ülke*, s. 176.

⁴³ Meriç, *Bu Ülke*, s. 98-99.

⁴⁴ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 137-153.

⁴⁵ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 153. Metindeki italik vurgular bize aittir.

genel bir Doğulu profili çizilmektedir. Ancak Batı'nın Doğu karşısındaki üstünlüğünün insanî ilişkilerde dahi geçerli olduğuna temas eden bu hikâyenin zamana verdikleri değerini yanında söze riayet etmeyi en üstün hasletlerden biri kabul eden ve buna teşvik eden ilâhî buyruğa⁴⁶ kendilerini muhatap sayan Müslümanları yanlış anlattığı ya da anlatmak istediği, dolayısıyla gerçeği yansıtmadığı söylenmelidir.

Kültürel değişim yüzleri başlıklı yedinci bölüme (s. 155-173) göre, II. Mahmûd (v. 1255/1839) dönemi ve sonrasında orduyu, bürokrasiyi, mimariyi donatmak, sosyal hayatı düzenlemek gibi çeşitli alanlarda Batılı devletlerden birçok şey ithal edilmiştir. Meselâ kılık kıyafet bağlamında askerî üniformalar, deri ayakkabılar, çizmeler ve şapkaların yanında müzik, para ve posta pulları, çeviri kitaplar, resimler, matbaa vb. Doğu'nun Batı'dan aldıkları arasında sayılmaktadır. Böylece Lewis'in ifadesiyle "On sekizinci yüzyıl boyunca ve hatta on dokuzuncu yüzyılda, Avrupa görsel kültürü, mimarisi ve iç tasarımı ve hatta resmi, sadece kabul edilmekle kalmamış daha da baskın hale gelmiştir."⁴⁷ Kısacası bu bölümde kültürel değişim olarak Doğu'nun görsel olmak üzere birçok açıdan Batılılaşması anlatılmaktadır.⁴⁸ Bu görseelliğin zihni yapıda da değişiklikler oluşturacağını söylemeye bile gerek yoktur.

Son üç asır içerisinde Doğu'nun Batı'yı olduğu gibi alma ve takip edip taklit etme çabaları anlatılmaktadır. Ancak söz konusu Batılılaşma, Batı'yı her yönüyle almak şeklinde tezahür etmiş gibidir. Böylece Doğu hatanın çözümünü Lewis'e göre doğru olarak Batılılaşma da bulmuştur ve bulmalıdır. Lewis, Batı'dan aldıklarıyla Batı'nın aynadaki yansıması haline gelmeye başlayan Doğu'nun doğru yolda olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: "Günümüzde, şimdilik, Atatürk'ün farkına vardığı, Hint bilgisayar bilimlerinin ve Japon ileri teknoloji şirketlerinin değerini bildiği baskın uygarlık Batı uygarlığıdır, dolayısıyla Batı standartları modernliği tanımlamaktadır."⁴⁹ Böylece her bölümün sonunda Batılılaşmanın kurtuluş olduğuna gönderme yapan Lewis, bu bölümde de aynı alışkanlığını sürdürmüştür.

Kitabın sonuç kısmına (s. 175-184) göre, XIX. ve XX. yüzyıllarda Batı üstünlüğü açık bir şekilde ortadadır. İslâm ise Hıristiyanlık karşısında zayıf ve fakir durumdadır. Gerilemenin farkına varan Müslümanlar 'Bunu bize kim yaptı?' sorusuna cevap arayarak kendilerini, Moğolları, Batı emperyalizmini, İngiltere ve Fransa'yı, ABD'yi ve Yahudileri suçladılar ve bu suçlamalar devam etmektedir. Ancak bu soru sadece bunalımlara yol açmış, çözüm üretmemiştir. Bunun yerine 'Neyi yanlış yaptık?' ve peşinden 'Nasıl düzeltiriz?' sorularına

⁴⁶ el-Mü'minûn (23), 8; el-Meâric (70), 32.

⁴⁷ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 171.

⁴⁸ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 155-173.

⁴⁹ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 173.

verilen cevaplarla Doğu'nun içinde bulunduğu karanlıktan aydınlığa kavuşması mümkündür.⁵⁰

Müslümanların bir suçlu aramaktan vazgeçip hatalarının nerelerde olduğunu tespit edip düzeltmeye yönelik çözümler bulmaları yönündeki telkiniyle güzel bir yönlendirme yapan Lewis'in, bu hataları düzeltmenin ve içinde bulunulan karanlıktan kurtulmanın yolu olarak geçmiş değerleri bırakarak sadece Batılılaşmaya odaklanmayı bir çözüm önerisi olarak sunması göz ardı edilmemelidir. Böylece Batılı Lewis adeta Müslümanların hatalarını kabullenmelerini ve huzura/aydınlığa erebilmek için kendilerinden vazgeçme pahasına Batılılaşmaları gerektiğini tek çıkış yol olarak sunmaktadır. Binaenaleyh oryantalist geleneğin bir müdavimi olan Lewis'in önerisinin arkasında Doğu mirasını bir kenara bırakmak, Doğu'nun kendisini ötekileştirmesini ve tüm yönleriyle Batılılaşmasını sağlayarak Batı'yı dünyaya hâkim kılmak gibi düşüncelerin yattığı söylemek abartı olmasa gerekir.

Sonuç

Lewis'e göre Doğu'nun içine düştüğü gerileme bataklığından kurtulmasının tek yolu modernleşmekten, yani Batılılaşmaktan geçmektedir. Lewis'in *Modern Türkiye'nin Doğuşu* adlı eseri üzerine yapılan bir değerlendirmedeki ulaşılan şu sonuçlar bu kitap için de geçerliliğini korumasından dolayı aynen aktarılacaktır: "Gerek Osmanlı Devleti'nin çöküşünün devasının ve gerekse de modern Türkiye'nin uluslararası arenada yer almasının yegâne yolu, Lewis'e göre modernleşmek başka bir deyişle Batılılaşmaktır. Ve onun modernlikten anladığı ise laikleşmek ve Batılı hayat tarzını benimsemek suretiyle, eski değerlerden uzaklaşmaktır. Bu fikirden hareketle eser boyunca Batılı bir düzen isteyenler her zaman iyi, bunun karşısında olanlar ise kötü olarak sunulmuştur."⁵¹ Oryantalist paradigma içinde yetişen bir düşünürün başka bir sonuca ulaşmasını veya öneride bulunmasını beklemek herhalde haksızlık olurdu.

Sosyolojik bir varlık olan insanın içinde bulunduğu şartlardan tamamen soyutlanarak mutlak anlamda objektif olamayacağını düşünen bu satırların sahibi, Doğu'yu ötekileştirmiş bir sistemin içinde yetişmiş Batılı bir oryantalist olan Lewis'in ne kadar objektif olmaya ya da görünmeye çalışırsa çalışsın birçok meselede olaylara ideolojik yaklaşımdan kaçamadığı kanaatindedir. Dikkatli bir şekilde incelendiğinde Edward Said'in Doğu'yu akademik açıdan araştıran, ontolojik ve epistemolojik açıdan ötekileştiren ve siyasî açıdan tanımlayan, tasvir eden ve yöneten, yani sömürgeleştiren olmak üzere üçlü tasnife tabi tuttuğu oryantalizmin⁵² her veçhesinin bu kitapta ve dolayısıyla Lewis'te bulunduğu görülecektir.

⁵⁰ Lewis, *Hata Neredeydi?*, s. 175-184.

⁵¹ Oral, "Bernard Lewis ve Oryantalist Gelenek", s. 618.

⁵² Edward Said, *Şarkiyatçılık*, s. 12-13.